

گونه‌شناسی کالبدی میدان‌های مرکز محله در بافت تاریخی گرگان

الهه سادات موسوی سروینه باغی^۱، نینا مرادی^۲، احسان رنجبر^{۳*}

^۱ کارشناسی ارشد طراحی شهری، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس
^۲ کارشناسی ارشد طراحی شهری، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس
^۳ استادیار گروه شهرسازی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس

تاریخ دریافت: ۹۴/۰۵/۰۴ تاریخ پذیرش: ۹۴/۰۸/۰۵

چکیده

شهر گرگان به عنوان یکی از مراکز مهم تمدن در شمال ایران، در دوره قاجار به تبع این که مهد خاندان قاجار است، دارای اهمیت سیاسی و اداری دوچندانی شد؛ به گونه‌ای که می‌توان گفت نمونه نسبتاً کاملی از شهرسازی دوره قاجاری را می‌توان در بافت تاریخی این شهر مشاهده کرد. از حیث نگاه به شاخصه‌های فضاهای شهری در شهرسازی ایرانی-اسلامی، بافت تاریخی گرگان دارای الگوهای متنوع و ترکیب منحصر به فردی از میدان‌های مراکز محله است که از بعد عملکردی دارای هویت مذهبی به عنوان تکیه بوده‌اند. با وجود نمونه‌های ارزشمند برای استخراج اصول شهرسازی ایرانی-اسلامی از این میدان‌ها، تاکنون پژوهش منسجمی در این زمینه انجام نشده است. این پژوهش، به عنوان نخستین گام در این حوزه، تمرکز بر گونه‌شناسی کالبدی این میدان‌ها دارد. روش پژوهش مبتنی بر رویکرد گونه‌شناسی نسبت به فضای شهری، از مطالعات تفسیری-تاریخی، تحلیل محتوا و شبیه‌سازی بهره می‌گیرد. ضمن مستندسازی وضع موجود میدان‌های مرکز محله بافت تاریخی گرگان به عنوان یکی از نتایج مهم پژوهش، تحلیل‌ها حکایت از آن دارد که از لحاظ کالبدی، این میدان‌ها دارای شاخصه‌های مشترکی در نوع دسترسی، نفوذپذیری و تناسب حجمی هستند. هم‌چنین اصل انعطاف‌پذیری در تغییر عملکرد فضای میدان‌ها به ویژه در ترکیب با عملکرد مذهبی و تجاری، به عنوان اصلی پایه در طراحی مدنظر بوده است.

واژگان کلیدی: گرگان، دوره قاجار، تناسب و فرم، دسترسی و نفوذپذیری.

مقدمه

بافت تاریخی شهرهای ایران گنجینه‌هایی غنی هستند که کاوش در آن‌ها مبتنی بر تحلیل‌های علمی است و می‌تواند ابعاد نهفته در برنامه‌ریزی و طراحی فضاهای شهری در شهر ایرانی را آشکار کند. با وجود مطرح شدن مفهوم شهر ایرانی-اسلامی در مباحث اخیر شهرسازی ایران و تأکید قوانین شهری و نهادهای مدیریت شهری بر این مفهوم، تحلیل نمونه‌های موردی در بافت تاریخی شهرهای ایران برای تبیین بهتر این مفهوم، در گام‌های آغازین خود است. این موضوع به ویژه در فضاهای خرد مقیاس شهری هم‌چون میدان، بارزتر می‌نماید. یکی از روش‌ها و رویکردهای اساسی برای تبیین مفهوم شهر ایرانی-اسلامی، کاوش عمیق در نمونه‌های تاریخی شهرهای مختلف ایران است. بر این مبنا هر شهر تاریخی در ایران می‌تواند ابعادی متفاوتی از شهر ایرانی-اسلامی را آشکار کند. ارزش این موضوع زمانی بیش‌تر آشکار می‌شود که تمرکز به فضاهای شهری در تاریخ شهرهای ایران معطوف گردد (رنجبر و دیگران، ۱۳۹۰: ۳۴). در بیانی ساده می‌توان گفت در کتب منابع فعلی تصویر روشن و دقیقی از شکل و ماهیت فضاهای شهری هم‌چون میدان در شهرهای تاریخی مختلف ایران نمی‌توان یافت. عدم شناخت دقیق از ماهیت شکلی و عملکردی فضاهای شهری در بافت‌های تاریخی شهرهای ایران، یکی از دلایل از بین رفتن ارزش‌های بافت در توسعه‌های جدید بوده است؛ چرا که از یک سو اسناد و مدارک کافی تحلیلی از بافت تاریخی پیش‌روی توسعه گران نبوده و از سوی دیگر ارزش‌های متنوع این بافت‌ها برای توسعه گران، مدیران شهری و عموم مردم آشکار نشده است. در نتیجه می‌توان به این موضوع اشاره کرد که بازشناخت فضاهای شهری در بافت‌های تاریخی مبتنی بر تعدد روش‌های علمی در دهه‌های اخیر می‌تواند گامی مهم در فرایند بازآفرینی فضاهای شهری در بافت تاریخی باشد.

بازخوانی مباحث موجود شهرسازی در باره فضاهای شهری بافت‌های تاریخی، نمودار تمرکز بیش‌تر بر شهرهای مرکزی ایران است و آن‌چه که از ماهیت فضاهای شهری در ذهنیت عمومی جامعه علمی نقش بسته بیش‌تر متأثر از شهرهایی هم‌چون یزد، اصفهان و شهرهای پایتختی در تاریخ ایران هم‌چون تهران، شیراز و تبریز بوده است. در این میان، بافت تاریخی شهرهای شمالی ایران کمتر مورد کاوش قرار گرفته و اطلاعات مدوئی از وضعیت فضاهای شهری در بافت تاریخی این شهرها در دسترس نیست. شهر تاریخی گرگان از این نمونه‌هاست که با وجود ارزش‌های غنی در ساختار بافت و فضاهای شهری در مقیاس محله، مورد توجه پژوهش‌های معدودی قرار گرفته است.

بر اساس تنوع کارکردی و مقیاسی میدان در تاریخ شهرسازی ایران و هم‌چنین روش‌های علمی - تحلیلی مختلف در تحلیل میدان در مباحث جهانی طراحی شهری، این پژوهش بر گونه‌شناسی کالبدی میدان‌های محلی در بافت تاریخی گرگان متمرکز شده است. نگاه

گونه‌شناختی در تحلیل فضاهای شهری به دریافت اصول مشترک یا مشخصه‌های ویژه در طراحی یاری می‌رساند. بافت تاریخی گرگان که ساختار تکامل یافته آن در دوره قاجار شکل گرفته و تاکنون عناصر اصلی خود را حفظ کرده است تنوعی از میدان‌های محلی را در ترکیب با عناصر شهری دارد. با توجه به این که این میدان‌ها از مهم‌ترین عناصر هویتی محله‌های فعلی بافت تاریخی گرگان هستند، تحلیل دقیق آن‌ها از یک سو می‌تواند اصول طراحی کالبدی میدان‌های محلی را در گرگان بنمایاند و از سوی دیگر می‌تواند ضمن مستندسازی کالبدی، زمینه حفظ، نگهداری و احیای این میدان‌ها را فراهم آورد. این نوشتار، نخستین پژوهشی است که هویت کالبدی میدان‌های محلی بافت تاریخی گرگان را مورد بررسی قرار می‌دهد. با توجه به این نکته که گرگان، مبدأ شکل‌گیری سلسله قاجار در ایران بوده، می‌توان گفت نمونه‌ای اصیل از شهرسازی قاجاری در بافت تاریخی این شهر قابل مشاهده است. بر این مبنا، هدف اصلی این مقاله ضمن معرفی و مستندسازی میدان‌های محلی بافت تاریخی گرگان، شناسایی و تبیین اصول و معیارهای مشترک در طراحی کالبد این میدان‌ها است.

روش پژوهش

روش پژوهش در این مقاله متکی بر تحلیل تفسیری - تاریخی، موردپژوهی و شبیه‌سازی است. مبتنی بر ادبیات روش پژوهش لیندا گروت و دیوید وانگ، روش پژوهش این مقاله در دسته روش‌های ترکیبی قرار می‌گیرد (گروت و وانگ، ۱۳۸۶: ۳۷۰-۳۴۱) در گام نخست متکی بر منابع دسته اولی است که گرگان دوره قاجار به‌راستی را شرح می‌دهند و حدود کلی محله‌ها و میدان‌ها را مشخص می‌کنند. پس از جمع‌آوری منابع و مطالعه کتب تاریخی شهر گرگان، گام دوم بررسی عکس‌های هوایی بافت تاریخی گرگان از سال ۱۳۳۵ به این سو بود تا تغییرات با مقیاس‌های تطبیقی بررسی شود. در گام سوم، ۱۲ نمونه موردی میدان‌های مرکز محله‌های بافت تاریخی گرگان انتخاب شدند و ضمن شبیه‌سازی میدان‌ها در نرم‌افزار اسکچ‌آپ، معیارهای کالبدی هم‌چون دسترسی، کاربری، تناسب فرمی و محصوریت مورد تحلیل قرار گرفتند.

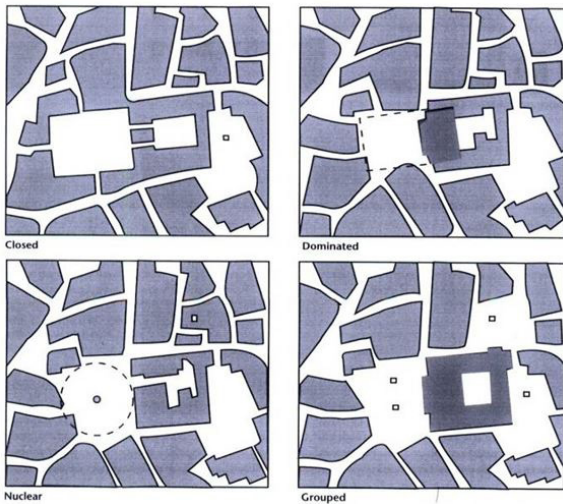
رویکرد نظری: تحلیل مورفولوژیک مبتنی بر گونه‌شناسی

مورفولوژی شهری به عنوان دانش سازمان یافته از اواخر قرن نوزدهم تاکنون زمینه تحلیلی مناسبی برای مطالعه تحول فرم‌ها را در طول تاریخ فراهم آورده است. شاید بتوان گفت از میان روش‌های تحلیلی سازمان یافته در طراحی شهری، این روش بیش‌ترین نزدیکی ماهوی به یک پژوهش تفسیری تاریخی را دارد؛ چرا که تمرکز بر تحول ماهیت فضاهای معماری و شهری را در طول تاریخ مینا قرار می‌دهد. اهمیت این شیوه تحلیلی سبب شده تا در چارچوب بندی دانش طراحی شهری

طراحی‌های آینده قرار گرفت. از شاخص‌ترین این مطالعات می‌توان به پژوهش‌های راب و لئون کربر اشاره کرد. هم‌چنین تحلیل پل زوکر^۱ از گونه‌شناسی میدان‌ها هم از مطالعات شاخص این حوزه است. وی در گونه‌شناسی خود از میدان‌های شهرهای تاریخی گونه‌های زیر را ارائه می‌دهد:

- میدان‌های بسته: میدانی با محصوریت کامل است که محصوریتش تنها با خیابان‌های مربوط به آن مخدوش می‌شود.
- میدان‌های مسلط: این میدان‌ها توسط حس مکان یک بنا تعریف می‌شوند.
- میدان‌های هسته‌ای: این میدان‌ها فضایی هستند که اطراف یک مرکز شکل می‌گیرند.
- میدان‌های گروهی: این میدان‌ها از ترکیب چند میدان یا فضا تشکیل می‌شوند.
- میدان‌های بی‌شکل: این میدان‌ها در هیچ یک از انواع بالا جای نمی‌گیرند. اما برخی خصوصیات آن‌ها را ممکن است داشته باشند (Carmona, 2003:144).

بر مبنای نگاه گونه‌شناسی، به نظر می‌آید این دست مطالعات در تحلیل بافت‌های تاریخی شهرهای ایران به ویژه در ارتباط با فرم فضاهای شهری هم‌چون میدان‌ها کمتر انجام شده است و نیاز است مطالعات گونه‌شناسی در هر شهر برای کاوش فرم فضاهای شهری انجام پذیرد. بر مبنای فرایند تحلیلی گونه‌شناسی، نخستین گام تحلیل تاریخی بافت و تحول آن در طول زمان است. بخش بعدی پژوهش بر این گام در بافت تاریخی گرگان تأکید می‌کند.

تصویر ۱: انواع میدانهای زوکر، ماخذ: Carmona and etal: 2003: 144

تحلیل ساختار فضایی بافت تاریخی گرگان

تاریخ عمومی شهر گرگان

استارآباد مرکب است از دو کلمه استر و آباد، استر مخفف استاره به معنی کوکب، و آباد به معنی عمارت است. صاحب تقویم البلدان نقل کرده که این شهر را استارآباد هم می‌گویند (ذبیحی، ۱۳۴۸: ۶).

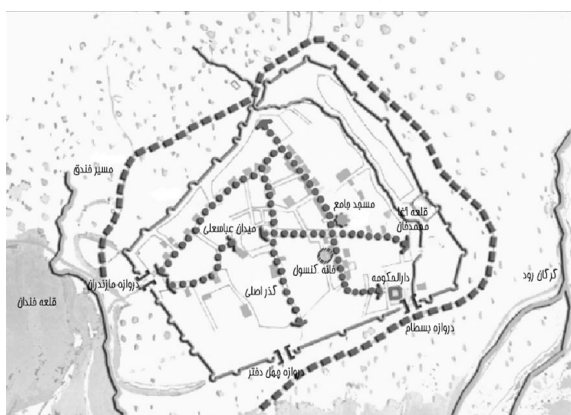
همواره بعد مورفولوژیک به عنوان یکی از ابعاد مهم طراحی شهری در تحلیل ساختار شهر و فضاهای شهری مطرح شود (Carmona, 2003:61-86; Larice&Macdonald,2007:230-280). در مجموع می‌توان تعریف جامع زیر را از مورفولوژی شهری ارائه داد: مورفولوژی شهری بررسی نظام‌مند فرم، شکل، نقشه، ساختار و کارکردهای بافت مصنوع شهرها و منشأ و شیوه‌های تکامل این بافت در طول زمان است (مدنی پور، ۱۳۸۷: ۷۸). دانش مورفولوژی شهری مبتنی بر سه مکتب تحلیلی انگلیسی، فرانسوی و ایتالیایی، روش‌های متنوعی برای تحلیل فرم شهر و فضاهای شهری در طول زمان ارائه می‌دهد (پورمحمدی و دیگران، ۱۳۹۰: ۲ و محملی ابیانه، ۱۳۹۰: ۱۶۱-۱۶۰). نگاه تیپولوژیک یا گونه‌شناسی، بیش‌تر در مکتب ایتالیایی، به تحلیل شکل فضاهای معماری و شهری در طول زمان می‌پردازد. در واقع نگاه تیپولوژی مبتنی بر پژوهشی تاریخی، از یک سو در جستجوی فرم اصلی در هر دوره تاریخی و از سوی دیگر تحولات کالبدی آن را نیز مورد بررسی قرار می‌دهد. قدرت و اثرگذاری مطالعات گونه‌شناسی در تاریخ طراحی شهری به گونه‌ای است که گاهی گونه‌شناسی در کنار مورفولوژی مطرح شده و اصطلاح تیپومورفولوژی (گونه-ریخت‌شناسی) شکل گرفته است. جامع‌ترین تحلیل‌ها در این زمینه را آن ورنرز مودون (Anne Vernez Modun) ارائه داده است.

مطالعات گونه - ریخت‌شناسانه، ساختار فیزیکی و فضایی شهرها را آشکار می‌سازند (Moudon, 1998: 141). این مطالعات هم گونه‌شناسانه هستند و هم ریخت‌شناسانه؛ چرا که فرم شهری را بر اساس طبقه‌بندی تفصیلی ساختمان‌ها و فضاهای باز با توجه به گونه‌ها توضیح می‌دهند. گونه - ریخت‌شناسی را می‌توان به صورت «مطالعه و بررسی فرم شهرها براساس مطالعه گونه‌های فضا و بنا» تعریف نمود (پورمحمدی و دیگران، ۱۳۹۰: ۲ به نقل از Moudon, 1994:289). مقایسه تطبیقی مکاتب مورفولوژی شهری نمایانگر آن است که آغازگران تحلیل گونه‌شناسی، مکتب ایتالیایی یا مکتب موراتوری است. این نگاه تحلیلی که از سال‌های ۱۹۵۰ به بعد توسط ساوریو موراتوری^۱ (۱۹۷۳-۱۹۱۰) در ایتالیا آغاز شد. اثرات ناشی از توسعه مدرن بر ساختار شهرهای ایتالیا سبب شد موراتوری و پیرو اصلی‌اش کانینگهام^۲ فرایند ساخت شهر را در شهرهای سنتی ایتالیا تحلیل کرده و نتایج آن را مبنای یک نظریه طراحی قرار دهند.

از نظر موراتوری ساختار شهرها تنها از روی سیر تاریخی و با مبنای قرار دادن گونه‌شناسی بناها برای تحلیل‌های شهری قابل درک است. فارغ از نقدهایی که به شیوه تحلیلی گونه‌شناسی مکتب ایتالیایی وارد بود، شروع این نگاه سبب رجوع دوباره به بافت‌های تاریخی شهری و تلاش در جهت شناخت فرم فضاهای شهری شد و مبتنی بر این شیوه تحلیل فرم‌های میدانی و خیابان‌های شهرهای سنتی در یک تحلیل نظام‌مند ارائه شد و مبنایی برای

پهن دشت گرگان به عنوان یکی از مراکز مهم تمدن در شمال ایران، از دوران پارینه سنگی جدید تا به امروز همواره زیست گاه انسان بوده است. شهر قدیم گرگان واقع در بخش مرکزی دشت گرگان، مهم ترین بخش این پهن دشت فرهنگی به شمار می آید. این شهر در عصر ساسانی به صورت قلعه‌ای نظامی با برج و باروهای بلند آرایش یافته بود و از قرون اولیه اسلامی تا دوره ایلخانی به طور مداوم در قالب «شهر» از مراکز مهم سلسله‌های اسلامی زیاریان، علویان، سامانیان و سلجوقیان به شمار می آمد (تقوی، ۱۳۸۹). سیر تحول آن چه در حال حاضر بافت گرگان نامیده می شود، حاکی از تجمع اولیه سه محله اصلی سبزه مشهد، میدان و نعلبندان است که به تدریج و تا امروز در جهات مختلف به خصوص شرق و جنوب شرقی گسترش یافته اند (خانلری و میرسعیدی، ۱۳۸۹). در مراکز محله‌ها عناصری چون بازار، بازارچه، تکیه قبرستان، چشمه، آب انبار، مسجد، حمام، مدرسه، ملاخانه و... و گاهی نیز درخت چنار بسیار قدیمی وجود داشت. بافت قدیم شهر گرگان پنج درصد مساحت این شهر را به خود اختصاص داده است. مساجد، مدارس، حمام‌ها، تکایا و بازارهای قدیمی و مجموعه‌های تاریخی و امامزاده‌ها از عناصر شاخص بافت تجاری قدیم شهر گرگان هستند (میرکتولی و مدانلو جویباری، ۱۳۹۱). عمده ترین بازار شهر، بازار نعلبندان و کهنه بازار بودند که ترکیب فضای کالبدی آن‌ها به صورت خطی (راسته) بود و غالباً به میدان و بازارچه‌ها متصل می شدند. این بازارها سرپوشیده نبودند و فقط تعدادی از راسته‌های بازار کهنه با تاق آجری و خریا و سقف چوبی پوشیده شده بود و درهای مغازه‌ها با تخته‌ها به صورت تاشو بود.

بودند. هر کدام از محله‌ها علاوه بر بازار و بازارچه دارای مسجد یا تکیه، حمام، مدرسه و آب انبار اختصاصی نیز بودند که کم و بیش تا امروز شکل خود را حفظ کرده‌اند. به نظر می رسد که محله میدان قدیمی تر و مربوط به زمان‌های اولیه شکل گیری شهر باشد. در گذشته پیکره و بافت کالبدی شهر بر پیوند فضایی میان عناصری هم چون مرکز شهر، محله‌ها، گذرها و میدان‌ها استوار بود. بافت شهر استرآباد نیز از همین قانون پیروی می کرد. بافت قدیمی به جای مانده از استرآباد غالباً متعلق به دوران زندگی و مخصوصاً وابسته به سبک دوره قاجار است. این بافت تابع عوامل طبیعی مثل آب، زمین، تابش نور خورشید و نیز عوامل اجتماعی- فرهنگی بود. عناصر بافت قدیمی شهر گرگان آن طور که در سفرنامه‌ها و توصیف آن‌ها از این شهر آمده شامل تکایا، امامزاده و آستانه‌ها، محله‌ها و بازار است.

تصویر ۲: نقشه گرگان در سال ۱۸۵۸ میلادی
مأخذ: مهریار و دیگران، ۱۳۷۸: ۱۴۰

عناصر اصلی سازنده شهر گرگان در دوران قاجار تکایا

تکایا یکی از عناصر اصلی شهرهای عهد قاجار به شمار می آیند. در واقع تکایا مراکز محله‌ای بودند که در ایام سوگواری و عزاداری مورد استفاده قرار می گرفتند. تکایای دوره قاجار مرکز تجمع ساکنان محله و عاملی در جهت ارتقای هویت محلی به شمار می آمدند. شهر گرگان به عنوان یکی از شهرهای مهم دوره قاجار دارای تکایای مهمی که محله‌های قدیم شهر به گرد آن‌ها شکل گرفته‌اند. این تکایا عبارتند از: تکیه پاسرو، تکیه نعلبندان، تکیه میخچه گران، تکیه سبزه مشهد، تکیه سر پیر معروف به عباس خانی، تکیه دوشنبه، تکیه دروازه نو، تکیه عباسعلی، تکیه بنی کریمی.

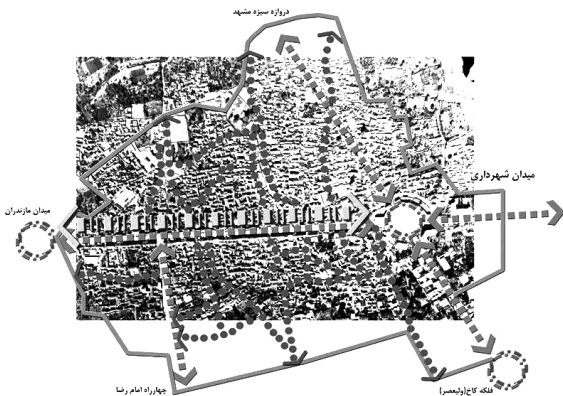
امامزاده و آستانه‌ها

امامزاده‌های شهر عبارتند از: امامزاده نور در گذر سر چشمه جزو محله سبزه مشهد است، امامزاده قاسم در محله میدان، امامزاده هاشم در گذر باغ پلنگ که جزو محله میدان است، بقعه پیر واقع در گذر سرپیر که جزو محله سبزه مشهد است،

شهر گرگان (استرآباد قدیم) در دوران حکومت قاجاربه

استرآباد را باید مهد خاندان قاجار دانست این شهر از دوران قدیم تیول ایل قاجار بود. سپس آن‌ها منطقه را به املاک شخصی تبدیل نمودند. گرگان، از لحاظ سیاسی، مرکز قوم قاجار بود. در آن زمان ایران به چهار ایالت و دوازده ولایت تقسیم شده بود و منطقه یا سرزمین استرآباد یکی از آن ولایات بود که دارای هشت بلوک و دو طایفه بزرگ ترکمن به نام هاییموت و گوکلان بود. هر یک از این بلوک‌ها را یک نایب الحکومه زیر نظر حکمران استرآباد اداره می کرد (مهندسان مشاور طرح و معماری، ۱۳۷۳). از این دوره شهر استرآباد به عنوان یکی از مراکز جمعیتی مهم که همواره مورد توجه شاهان قاجار بود، مطرح شد. بافت تاریخی شهر گرگان در سال ۱۳۱۰ خورشیدی در فهرست میراث ملی ایران به ثبت رسید که محدوده آن منطبق بر محدوده قاجاری شهر استرآباد است. شهر گرگان (استرآباد) در دوران قاجار ۶ محله بزرگ به نام‌های سرپیر، درینو، سرچشمه، میخچه گران، نعلبندان، سبزه مشهد و میدان داشت که دارای چندین محله فرعی مثل پاسرو، میرکریم، دوشنبه‌ای، شیرکش، باغشاه، دباغان، شاهزاده قاسم و...

یعنی خیابان میدان عباسعلی به فلکه مرکزی (میدان شهرداری یا وحدت فعلی) که در حال حاضر خیابان امام خمینی نام دارد، با خراب کردن خانه‌های مسیر خیابان در سال ۱۳۱۱ شمسی آغاز و در سال ۱۳۱۴ پایان یافت. این خیابان اوایل سنگ‌فرش بود. سپس خیابان سرریز (شهدای فعلی) و بعد از آن خیابان مولن روژ (۵ آذر فعلی) و در نهایت خیابان سرخواجه را از سال ۱۳۱۸ ه.ش شروع به ساختن نمودند. خیابان شالی کوبی (ولیعصر فعلی) نیز در سال ۱۳۱۵ ه.ش احداث گردید. خیابان سرخواجه را در سال ۱۳۳۹ از چهارراه عباسعلی به سوی شمال (خیابان شهید رجایی فعلی) متصل کردند.

تصویر شماره ۳: خیابان‌های احداث شده در دوره پهلوی، مأخذ: نگارندگان با اقتباس از عکس هوایی سال ۱۳۳۵

تصویر شماره ۴: محله‌بندی شهر گرگان در زمان قاجار، مأخذ: معطوفی، ۱۳۷۴: ۳۲۷

عناصر شهری هم‌چون کاروان‌سراها، صنایع و کارخانه‌ها، اداره‌ها و سازمان‌ها، مدارس که از دوره پهلوی اول در بافت قدیم احداث شده بودند، با وجود خیابان‌کشی‌های مستقیم، حضور خود را هر چه بیش‌تر در بدنه این خیابان‌ها جستجو کردند و این گونه سازمان فضایی شهر کهن که در طول زمان شکل گرفته بود، دستخوش تغییر و تحوّل شد که نه در تکامل و در امتداد با آن، بلکه در انقطاع از آن بود؛ گسترش جدید شهر با گسست از بافت قدیم، رشد خود را در امتداد خیابان می‌یافت. از این جهت شهر گرگان تا دهه ۱۳۳۰ رشد بطی و آرامی را در امتداد همین مسیرها دنبال کرد، اما در دهه‌های ۵۰ و ۶۰ به دلیل تحولات عمیقی که در رشد جمعیت و هجوم آن به

امامزاده عبدالله در بیرون دروازه فوجرد، بقعه خواجه خضر (بیرون دروازه مازندران که قبرستان عمده شهر بود و از حاشیه غربی آن رودخانه پرآبی عبور می‌کرد)، تول چشمه (بعدها بر روی این قبرستان دانشسرای راهنمایی تحصیلی تأسیس گردید و اکنون به دبیرستان فنی تبدیل شده است)، امامزاده رویند بارو نزدیک دروازه بسطام، امامزاده محسن یا چهارشنبه‌ای (کتیبه امامزاده چهارشنبه‌ای استرآباد در زمان فتحعلی شاه به سال ۱۲۲۴ ه.ق به دست نظر علی خان نوشته شد)، امامزاده پنجه عباسعلی، امامزاده نه تن، امامزاده راضیه و مرضیه معروف به دوشنبه‌ای، بقعه بی بی نور، بقعه بی بی حور، بقعه مراد بخش، بقعه بی بی سبزه، امامزاده محله باغ پلنگ، امامزاده رنگو، و امامزاده روشن آباد.

محله‌ها

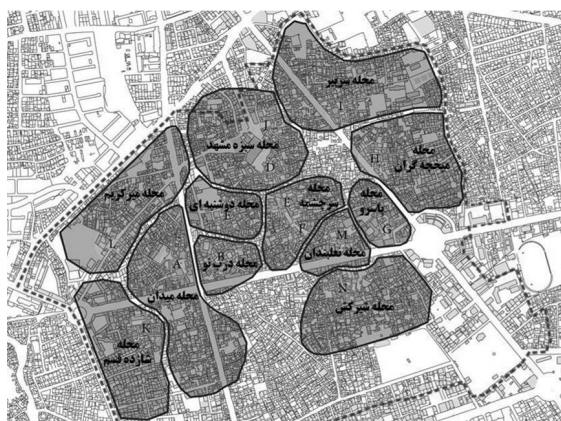
شهر به چندین محله بزرگ تقسیم می‌شد. هر محله واحد اجتماعی و کالبدی با چند هزار نفر جمعیت بود. مهم‌ترین محله‌های گرگان عبارتند از: محله میدان، سبزه مشهد، نعلبندان، سرریز، میخچه گران، پاسرو، سرچشمه، دوشنبه‌ای، درب‌نو، میرکریم، شازده قاسم، شیرکش، که هر کدام به طور جداگانه دارای چند گذر بودند. محله‌ها و تعدادی از گذرها دارای میدان‌گاهی بودند که غالباً شکل هندسه‌ای آن‌ها چندضلعی مربع یا مستطیل بود. در میدان، گاهی عناصری چون تکیه، قبرستان، آب‌انبار، مسجد، حمام و مدرسه قرار داشت که نمونه‌ای از آن را می‌توان در میدان عباسعلی، سبزه مشهد، میخچه گران و درب نو نام برد.

بازار

عمده‌ترین بازارهای شهر، بازار نعلبندان و بازار کهنه بودند که ترکیب فضای کالبدی آن‌ها به صورت خطی (راسته) بود و غالباً به میدان و بازارچه‌ها متصل می‌شدند. بازارهای استرآباد برخلاف بازارهای بزرگ ایران هم‌چون اصفهان و کاشان سرپوشیده نبودند. فقط تعدادی از راسته‌های بازار کهنه با تاق آجری، خریا و سقف چوبی پوشیده شده بود. در بازار کهنه که هنوز هم بقایایی ضعیف از آن باقی است هر راسته عمدتاً متعلق به یک صنف بود. بازار کهنه بنا به روایات در سال ۱۳۲۴ ه.ق، در اواخر دوره قاجار دچار آتش‌سوزی شدید شد و سپس در دوره رضا شاه کاملاً منهدم گردید.

بافت تاریخی گرگان در دوره معاصر (۱۳۰۰ ه.ش، از ابتدای دولت پهلوی تاکنون)

اواخر دوره قاجار و دوره پهلوی اول مصادف با ورود عناصر دنیای مدرن به شهرهای ایران است. یکی از این عناصر خیابان‌های چلیپایی و عمود بر هم است. این خیابان‌ها با ساخته شدن بر روی بافت قدیم و تاریخی شهر و یا برج و باروی آن، زمینه‌ساز حضور عناصر دیگری چون ساختمان شهرداری و شهرداری، مریض‌خانه، سینما و... در مجاورت خود شدند. خیابان اصلی شهر گرگان،

تصویر ۵: تقسیم محلات بافت قدیم شهر گرگان
مأخذ: نگارندگان

سمت نقاط شهری در کل کشور به وقوع پیوست، گرگم کنتمی بسیاری از شهرها با رشدی ناگهانی رو به رو شد. ساخت بناهای عمومی مانند دادگستری، بانک، شهرداری، اداره دارایی چهره شهر گرگان را در مدت کوتاهی تغییر داد. تمرکز این بناها در اطراف میدان اصلی و ارتباط خیابان‌های اصلی شهر با این میدان پیوندی عملکردی میان اجزای شهر به وجود آورد، بدین معنی که فضاهای حکومتی را به میان مردم برد و جدایی‌گزینی محله حکومتی از سایر اجزای شهر را از میان برداشت. خیابان‌کشی‌های انجام شده در دوره پهلوی بافت قدیم شهر گرگان را تقسیم نمود و از میان محله‌ها گذشت. با این حال فضاهای تجمع محله‌ها حفظ شدند و هم‌چنان عامل حیات بخش محله‌ها مسکونی به شمار می‌آیند.

مرور یافته‌ها

تحلیل میدان‌های مرکز محله در بافت تاریخی گرگان

در شهرهای اسلامی، مسجد جامع و مراکز مذهبی به عنوان کانون‌های تجمع بافت‌های شهری محسوب می‌شود. برای مثال، مرکز محله درب نو مرکب از عناصر تکیه، مسجد، مدرسه علمیه، حمام و چند دکان هنوز از جذبۀ خاصی برخوردار است. میدانچه وسط که برخی از این عناصر دور آن حلقه زده‌اند، به رغم نظم غیر هندسی به عنوان یک نمونه میدان در این شهر و در اقلیم شمال کشور از نظر شکل و ترکیب بدنه محصورکننده قابل توجه است (توسلی، ۱۳۷۶: ۳۷). مراکز محله‌ها در شهر گرگان از جمله فضاهای جمعی با کارکردهای اجتماعی، مذهبی و اقتصادی هستند که نقش مهمی در حفظ حیات بافت کهن شهر ایفا می‌کنند و به تبع آن حس تعلق و هویت‌مندی را گسترش می‌دهند.

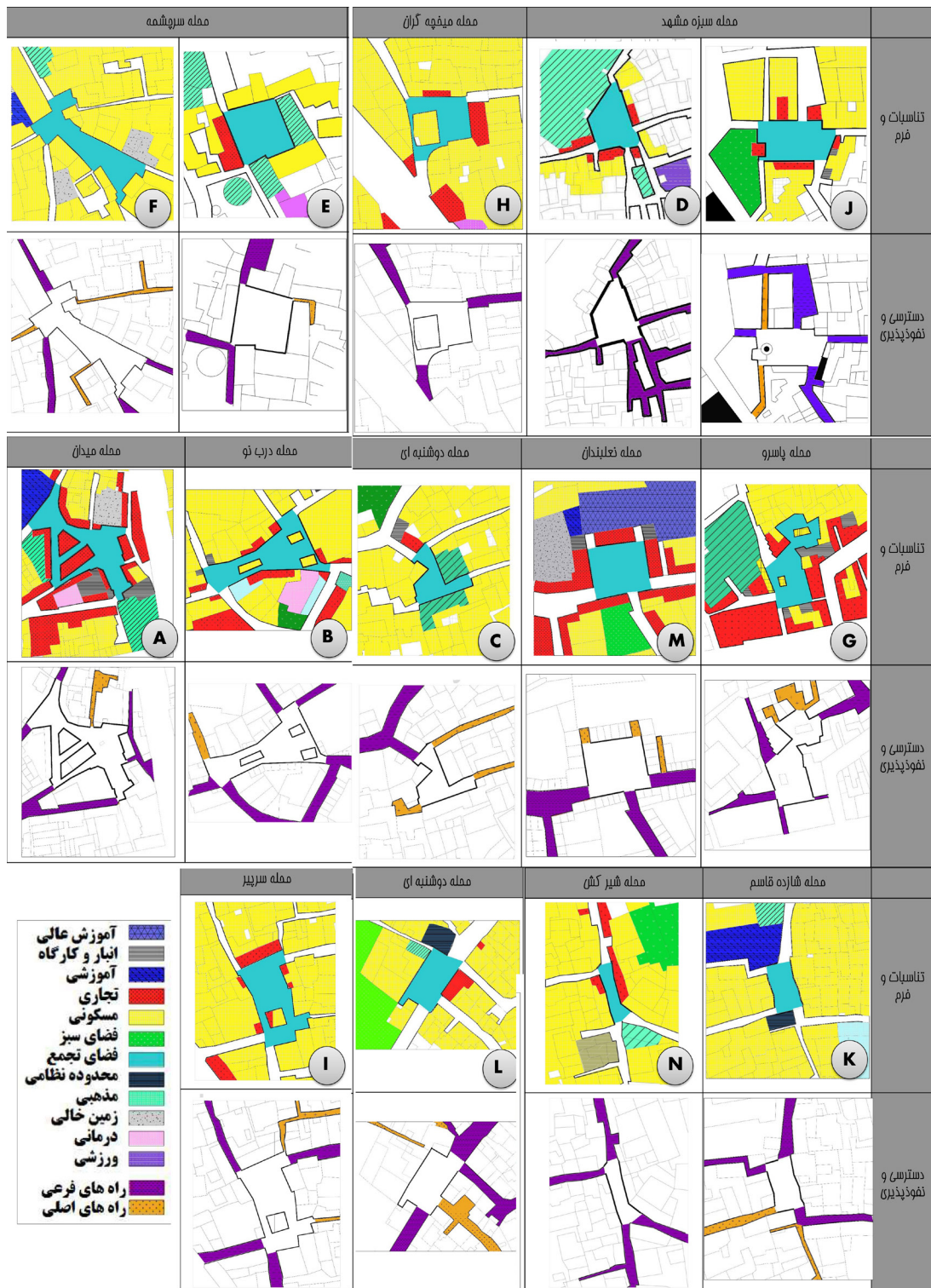
با توجه به اسناد و تصاویر موجود در پژوهش حاضر ابتدا به مکان‌یابی فضاهای جمعی در مراکز محله‌های بافت قدیم گرگان و سپس مقایسه تطبیقی این فضاهای شهری پرداخته شد. میادین مراکز محله‌ها هم‌چون دیگر اندام‌های مؤثر و کارکردی، حضوری مؤثر در حیات شهری داشته‌اند. به طوری که میدان از دوره سلجوقیان به بعد شروع به تثبیت خود کرد و در دوره صفویه به مفاهیم عمیق و کارآمدی در معماری و شهرسازی رسید و در دوران قاجار به نهایت نقش خود دست یافت. از این رو به دلیل غنای مفهوم میدان در دوره قاجار این بخش از تاریخ گرگان انتخاب گردیده است. همان‌گونه که پیش‌تر مطرح گردید در دوره قاجار ۶ محله اصلی به نام‌های سریر، درینو، سرچشمه، میخچه‌گران، نعلبندان، سبزه‌مشهد و میدان بوده‌اند که چندین محله فرعی همچون پاسرو، میرکریم، دوشنبه‌ای، شیرکش، شاهزاده قاسم نیز آن‌ها را در بر می‌گرفته‌است، از این رو ۱۲ محله مذکور که از عهد قاجار تاکنون برجا مانده‌اند، مورد تحقیق و بررسی قرار گرفته‌شد. نقشه زیر جانمایی محله‌ها در بافت قدیم شهر گرگان را نشان می‌دهد.

برخی محله‌ها هم‌چون سبزه مشهد و سرچشمه که از محله‌های بسیار قدیم شهر هستند در گذر زمان و پیدایش تکایا، مساجد و مصلی، دارای دو مرکز شدند. بدین ترتیب، در مجموع تعداد مراکز محله‌های مورد بررسی به ۱۴ عدد رسید. میادین مراکز محله‌های بافت قدیم گرگان به صورت یک کلیت انسجام‌یافته از شاخص‌های کالبدی هستند که مهم‌ترین آن‌ها فرم و تناسبات فرمی آن‌ها است. از جمله عوامل دیگر در توفیق میدان‌ها، سهولت دسترسی به آن‌ها است. بهترین میدان‌ها در جهان همیشه آن‌هایی هستند که به آسانی و حتی پیاده نیز قابل دسترسی هستند. خیابان‌های اطراف باریک و ترافیکی عبوری آرامی دارند. عامل مهم دیگر کاربری‌های اطراف میدان است، هم‌چنان که خیابان‌ها و پیاده‌روهای اطراف میدان، تأثیر زیادی بر میزان دسترسی و کاربری آن دارند، ساختمان‌های پیرامون میادین مراکز محله‌ها نیز به همان اندازه تأثیرگذار هستند. بدین منظور برای تحلیل میادین مراکز محله‌ها سه عامل تناسبات و فرم و میزان دسترسی و نفوذپذیری و کاربری‌های مجاور میادین مراکز محله‌ها در نظر گرفته شد (تصویر شماره ۶).

با توجه به موارد ذکر شده در تصویر شماره ۶ میادین مراکز محله‌ها از سه منظر مورد کاربری، دسترسی و فرمی مورد بررسی قرار می‌گیرد، که در ادامه به توضیح این موارد پرداخته می‌شود.

کاربری‌ها

میادین مراکز محله‌ها، قطب مذهبی و تجاری و فرهنگی و قلب تپنده محله به شمار می‌آیند. فعالیت‌های غالب اطراف فضاهای جمعی عموماً آموزشی، تجاری، مسکونی و مذهبی بوده‌اند. در این میان فضاهای تجاری و مذهبی بیش‌تر به چشم می‌آیند که نشان‌دهنده رابطه عمیق این دو عملکرد از دیرباز است. این امر خود موجب افزایش سرزندگی و هویت‌مندی شهر می‌شود. سرزندگی یکی از ویژگی‌های مهم مراکز شهرهای کوچک و بزرگ موفق است که بازتاب سطح شلوغی آن در اوقات مختلف روز و در بخش‌های مختلف است و شامل سرزندگی اقتصادی، اجتماعی و

و جشن‌های اجتماعی، تولید، توزیع و مصرف محصولات بومی موجب ارتقای سطح فرهنگی محلّه می‌شوند.

دسترسی‌ها

مراکز محلّه‌ها عموماً در مسیر راه‌های محلی اصلی و تقاطع چند راه محلی فرعی قرار می‌گرفتند. بدین صورت تمام نقاط محلّه را تحت پوشش قرار می‌دادند و در ایام خاص و زمان اجرای

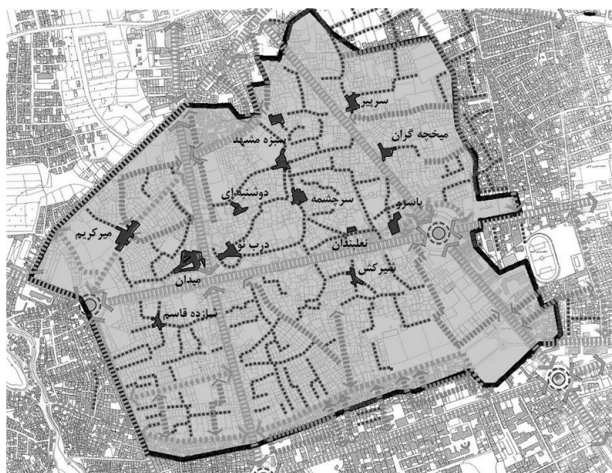
فرهنگی است. این مراکز به لحاظ اقتصادی، محلی برای عملکرد خرده‌فروشی‌ها و برپایی بازارهای روزانه و هفتگی و امرار معاش ساکنان محلّه بوده‌اند. علاوه بر این که از دیدگاه اجتماعی به واسطه گستردگی سطوح فعالیت‌ها محل برقراری تعاملات اجتماعی بوده‌اند، که پیوستگی اجتماعی قوی، ارتباطات خوب و پویایی میان لایه‌های اجتماعی را شامل می‌شوند. در نهایت با توجه به تأثیر ویژه بر هویت‌مندی و بقای محلّه از طریق خلق خاطرات، برپایی سنت‌ها

مراسم مذهبی موجب انسداد راه‌های محلی فرعی نمی‌شدند. از ویژگی دیگر این مراکز قرارگیری آن‌ها بر روی شبکه معابر پیوسته و مرتبط با یکدیگر است. این مراکز عموماً در یک جهت واقع هستند، بدین ترتیب خدمات‌رسانی و دسترسی‌ها با سهولت بیش‌تر و سرعت بالاتری انجام می‌گیرد؛ به عبارت دیگر، این مراکز در ارتباط با هم عمل می‌کردند و یک کل واحد منسجم را پدید می‌آوردند. قراردعی ورودی مرکز محله از گوشه میدان و در برخی موارد ایجاد پیچ در ورودی مسیر و هم‌چنین سرپوشیده کردن آن موجب افزایش حس محصوریت در فضا می‌شود. عامل دیگری که در هویت‌بخشی راه‌های محله‌ها تأثیر می‌گذارد، ایجاد فضاهای ایستا و پویا در طول مسیر است. رشته فضاهای ارتباط‌دهنده یعنی گذرهای اصلی و فضاهای میدان مانند که عناصر مختلف را در شهر و در مرکز آن به هم پیوند می‌دهند، واجد خصوصیات پویایی و ایستایی هستند. قرار گرفتن برخی عناصر ویژه شهری و محله‌ای مجاور میدان از لحاظ عملکرد به آن معنی توقف می‌بخشد.

از ویژگی‌های دیگر معابر شهر گرگان ایجاد فضاهای متباین است؛ به عنوان مثال در محله درب نو و نعلبندان در محل اتصال کوچه‌های اطراف با میدان مرکزی، تباین فضایی از طریق سرپوشیده کردن فضا ایجاد شده است. دو خصوصیت عمده فضاهای متباین در شهرهای قدیم ایران، یعنی پهن و باریک شدن فضا، و سرباز - سرریخته نمودن آن در معابر متصل به مراکز محله شهر گرگان دیده می‌شود. در برخی موارد گذر از یک معبر به عرض ۴ متر و سپس رسیدن به فضای سرریخته که حتی می‌تواند بخشی از یک واحد مسکونی نیز باشد، و در نهایت رسیدن به یک فضای گشوده با کارکرد ویژه حس تباین فضایی و شوق رسیدن به فضای جدید را شدت می‌بخشد.

نامنظمی‌هایی که در شکل میدان‌های قدیمی دیده می‌شود، سبب جذابیت آن‌ها شده است. این امر از آنجا ناشی می‌شود که نامنظمی میدان‌های قدیمی فقط از روی نقشه آنها قابل درک است؛ در صورتی که در دید نادیده گرفته می‌شود. دلیل دیگر نیز این است که میدان‌های قدیمی به مرور در طبیعت شکل گرفته‌اند. برقراری ارتباط بین احجام و پایداری به معیارهای مهم تا حدودی بی‌نظمی میدان‌ها را کاهش می‌دهد. در میدان‌های قدیمی هر عنصر به وضوح و کاملاً شفاف شکل گرفته، و این نشان‌دهنده انعطاف‌پذیری و قابلیت بسیار بالای این مراکز در تطابق با شرایط موجود است. فرم این میادین غالباً چندضلعی است و در مراکزی که چند کاربری مهم پیرامون آن دیده می‌شود شاهد دو قطبی شدن این مراکز هستیم. هرچه کاربری‌ها به لحاظ فرم و عملکرد واجد اهمیت بیش‌تری باشند فضای تجمع بیش‌تری را به خود اختصاص می‌دهند و در واقع قطب قوی‌تر را شکل می‌دهند. به رغم این که این مراکز محله‌ها فاقد فرم خاص و مشخصی هستند

ولی با مقایسه نسبت طول و عرض آن‌ها می‌توان به یک نسبت مشخص دست یافت. جدول زیر نشان‌دهنده مقایسه و تحلیل این نسبت‌ها با یکدیگر است. با توجه به شکستگی در اشکال و فرم مراکز محله به منظور دست‌یابی به نسبت طول به عرض میدان، میانگین آن‌ها در نظر گرفته شده است.

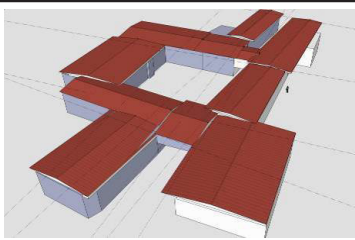
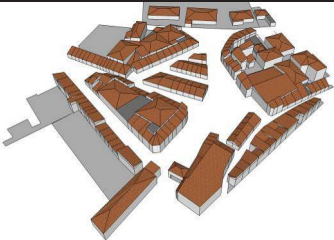
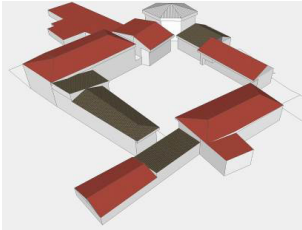
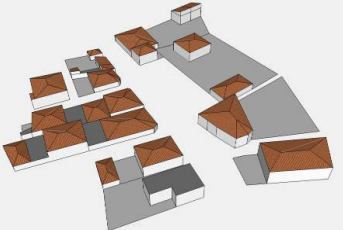
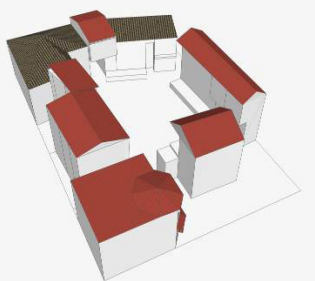
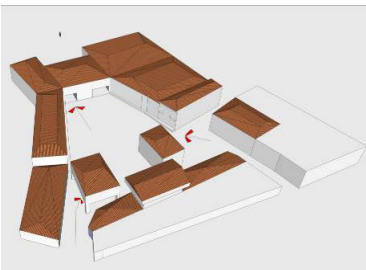
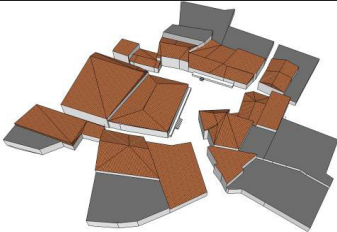
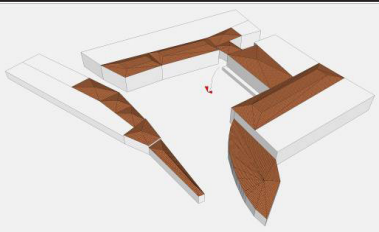
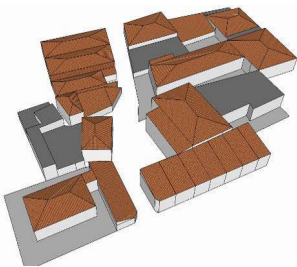
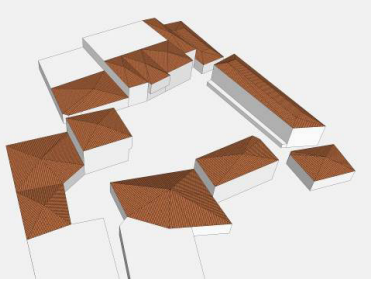
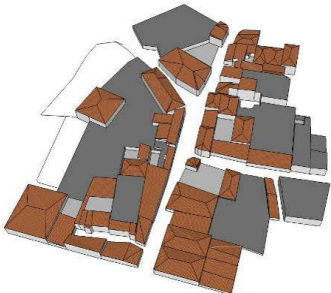
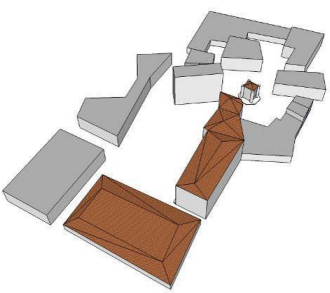
تصویر شماره ۷: دسترسی‌های مراکز محله‌ها، مأخذ: نگارندگان

جدول شماره ۱: مقایسه تناسبات مراکز محله‌های شهر گرگان

محله	طول	عرض	نسبت طول به عرض (متر)	مساحت (متر مربع)
سبزه مشهد	۱۳,۵	۷	۱,۹۳	۸۹
	۳۶	۲۷	۱,۳	۹۸۵
سرچشمه	۲۳,۹۵	۲۲,۹۶	۱,۰۴	۵۳۷
	۶۵,۵	۱۷	۳,۸۵	۱۳۵۲
میخچه گران	۳۱	۲۴	۱,۳	۶۵۸
سریز	۴۰	۲۳	۱,۷	۸۳۶
پاسرو	۳۷,۴۵	۲۰,۴۶	۱,۸۳	۷۸۷
نعلبندان	۲۲	۲۰,۷۳	۱,۰۶	۴۵۴
دوشنبه ای	۲۹,۵۴	۱۸,۶۲	۱,۵۶	۴۸۲
درب نو	۷۲,۵	۲۰,۴	۳,۵۵	۱۴۳۷
میدان	۶۵,۴	۴۸,۱	۱,۳۵	۲۲۸۴
میرکریم	۴۴,۸۶	۲۶,۰۵	۱,۷۲	۱۲۵۱
شازده قاسم	۲۶,۱	۱۲,۴	۲,۱	۳۸۳
شیرکش	۳۸,۴	۷,۸	۴,۹	۳۳۴

جدول شماره ۳: مقایسه تناسبات حجمی مراکز محله‌های تاریخی شهر گرگان

نام محله	تناسبات حجمی	نام محله	تناسبات حجمی
نعلبندان		میدان	
سرچشمه		میر کریم	
سبزه مشهد		درب نو	
دوشنبه‌ای		میخچه گران	
شازده قاسم		سرپیر	
شیرکش		پاسرو	

آمده در بازه ۱/۰۴ تا ۲/۱ قرار دارند که به نسبت طلایی (۱/۶۱) نزدیک است و نشان می‌دهد که با وجود ناهماهنگی فرم میداین، تناسبات

از مقایسه نسبت‌های طول به عرض به دست آمده از مراکز محله‌های شهر گرگان به این نکته دست می‌یابیم که اعداد به دست

صحیح بین اضلاع میدان رعایت شده است. در بخش هایی از میدان که شکستگی به وجود آمده و یا به کوچه باریک منتهی می شود از ارتفاع احجام کاسته اند تا علاوه بر حفظ تناسبات، حس محصوریت فضایی را نیز در حالت تعادل نگاه دارند. در سه مورد از مراکز محله های سرچشمه، درب نو و شیرکش این نسبت ها به ترتیب به میزان ۳/۸۵، ۴/۹ و ۴/۵۵ افزایش یافته اند. همان گونه که اشاره گردید در برخی از میادین در طول زمان، با پیدایش کاربری های مختلف در پیرامون میدان و یا حذف کاربری های قدیم، جهت گیری میدان به سمت دیگر انجام می شد و در همین حال میدان قبلی نیز حفظ می گردید. به عنوان مثال در میادین درب نو و شیرکش با گسترش فضاهای تجاری در طول مسیر و اختصاص فضای باز در مقابل آن ها، این دو مرکز با یکدیگر ادغام شدند. هم چنین در میدان سرچشمه با شکل گیری عملکرد آموزشی جهت گیری مرکز محله به سمت این واحد گسترش یافت. این امر موجب افزایش نسبت طول به عرض شد که در میادین سرچشمه و درب نو با قرار دادن کاربری های مجزا در میانه میدان مانع از افزایش این تناسبات شده اند.

موضوع دیگر رابطه قدمت مرکز محله و مساحت آن است. مراکز محله هایی چون سرچشمه، سبزه مشهد و میدان که از دیرباز جزو اولین محله های شهر گرگان بوده اند و سپس در گذر زمان به محله های کوچک تر تقسیم شدند، بیش ترین مساحت مرکز محله را در میان سایر محله ها به خود اختصاص داده اند. شکل گیری احجام جداره میادین مبتنی بر عواملی چون خط آسمان، خط نما و کنج است. تصاویر زیر نشان دهنده تناسبات حجمی در هر یک از میادین مراکز محله های قدیمی شهر گرگان است. در هر تصویر مؤلفه های ذکر شده به وضوح قابل تشخیص است.

خط آسمان: خط آسمان مرز جدایی جداره کالبدی از آسمان است. اجزای خط آسمان شامل خط پایه و خط ترکیب است. عنصر کالبدی خط آسمان تجلی گاه ترکیب فرم در کالبد خیابان و مظهر نظم یا تنوع در سیمای خیابان است. جداره های اطراف مراکز محله شهر گرگان با خط آسمان هماهنگی دارند، بناها عموماً دو طبقه با ارتفاع ۵ متر هستند. علاوه بر این موارد در طبقه همکف واحد تجاری و در طبقه اول واحد مسکونی قرار دارد.

خط نما: خط نما مهم ترین عنصر هندسی ارتباط دهنده نمای ساختمان ها و پدید آورنده نظم به شمار می رود که ریتم های افقی و عمودی را شامل می شود. در جداره میادین شهر گرگان در طبقه همکف معمولاً پیش آمدگی به صورت سکو با ارتفاع ۱ متر قرار دارد که موجب ممانعت از ورود رطوبت به ساختمان ها می شود. خط لبه بام به صورت شیب دار است و خط بالای طبقه همکف با عقب نشینی نسبت به طبقه اول مشخص می شود. پنجره های موجود در طبقه اول دارای ریتم هماهنگ هستند و در فواصل یکسان از یکدیگر قرار گرفته اند.

کنج ها: ترکیب اصلی تقاطع ها و کنج ها نقش عمده ای در ارتباط فضاهای با هم دارد. کنج ها از جمله عناصر تعریف کننده حد و مرز

فضاهای شهری هستند. غنای ترکیب طراحی شهری به غنای معماری کنج ها وابسته است. کنج های مراکز محله شهر گرگان عموماً محل برخورد معابر و شکل گیری ورودی های میدان است. در برخی از مراکز هم چون محله سبزه مشهد، نبود ساختار حجمی مناسب در کنج احساس رهاشدگی ایجاد می کند که این امر موجب تضعیف محصوریت فضایی می شود. کاهش و یا افزایش ارتفاع در کنج ها و قرارگیری ساختمانی با فرم و یا عملکرد شاخص مانند بنای مصلی در مرکز محله سرچشمه موجب تقویت غنای کنج ها و شکل گیری ساختاری ارزش مند می گردد.

نتیجه گیری

این مقاله، تمرکز شهرسازی قاجار بر فضای شهری در مقیاس محله را مورد تحلیل قرار داده است. تحلیل تجمیعی شاخصه های طراحی کالبدی در میدان های مرکز محله ها به وضوح نشان از خلاقیت در تجربه فضا دارد. حرکت در فضا تلاطم تجربه ای را خلق می کند که برخاسته از کیفیت و فرم فضاهایی است که حرکت در آن ها واقع می شود. همین امر در بافت تاریخی گرگان به وضوح دیده می شود. وجود معبری پیوسته در فضا که مسیر اصلی حرکت مردم (مشارکت کنندگان اصلی) است و بدنه فضا به گونه ای است که به هنگام حرکت در آن، برای فرد در فضا، جریان پیوسته از تجربه های همگون را پدید می آورد. نقاط تلاقی این معابر توسط میدان های آن مورد تأکید قرار گرفته است. در واقع می توان گفت میدان های محله ها علاوه بر تأمین خدمات محلی، نقاط مکث یک شبکه به هم پیوسته در کل بافت است. کاربری اغلب این میادین تجاری و مذهبی بوده است؛ به گونه ای که در ایام خاصی از سال مراسم مذهبی اجرا می شده و در دیگر روزهای سال خدمات تجاری در اختیار مردم قرار می گرفته است. همین امر نشان از انعطاف پذیری در میدان ها دارد که عاملی در افزایش حس مکان است. در جمع بندی کلی می توان گفت انعطاف پذیری اصل پایه در طراحی محتوای میدان ها بوده که بر شاخصه های فرمی نیز اثرگذار بوده است. به منظور تعریف هر فضا و درک آن به وسیله حواس پنج گانه از عناصر مخصوص آن استفاده می شود. آن چه در بافت تاریخی گرگان دیده می شود ورود به میدان ها از گوشه ها و نه از وسط آن است؛ یعنی تمامی راه های ختم شده به میدان ها به گوشه های میدان ختم می شوند که خود می تواند دلیلی بر ایجاد تجربه ای خاص باشد. با ورود به میدان در گوشه ای از آن دید وسیعی از نمای جبهه اصلی با تمام جزئیات پیچیده و زیبای آن در پیش روی ناظر قرار می گیرد. این بعد طراحی خوانایی بیش تر در درک کلیت فضا را فراهم می آورد. تحلیل میدان ها نمایان گر جمع شدن تمامی راه های محله در میدان است. به بیانی دیگر تمام نیروها در مرکزی که محل گردهم آیی و انجام مراسم و مناسک مختلف است، جمع شده اند. این همان هدف اصلی طراح شهر است؛ ایجاد محیطی همگون برای تک تک افراد ساکن در آن. فرم متفاوت توده ها و فضای باز در میدان ها و مسیرهای ارتباط دهنده آن ها ثابت می کند که چطور می توان فرم هایی با پویایی بسیار ایجاد کرد که نقطه مقابل

انواع میداین (زوکر)	میداین گرگان	پلان میداین گرگان
میدان مسلط	سبزه مشهد	
	سرچشمه	
میدان گروهی	سرچشمه	
	سرپیر	
	درب نو	
	پاسرو	
میدان بی شکل	میدان	

نظم خشک و انعطاف‌ناپذیر میدان‌های امروزی باشند. فرم‌هایی زاویه‌دار که در جهات گوناگون شکل گرفته‌اند و کنش‌های متقابل و پویایی را ایجاد کرده‌اند. علاوه بر آن در این حجم‌های زاویه‌دار از فضا آن‌چه که توانسته انسجام را به خوبی در میدان‌ها حفظ کند، وجود کشش و تنش متقابل ساختمان‌ها بر فراز این فضاهای زاویه‌دار است. مجموع نتایج فوق‌دورنمایی از شهرسازی قاجاری در شکل‌گیری فضاهای شهری را نشان می‌دهد. البته آن‌چه که نباید از نظر دور بماند تأثیر اقلیم و شرایط توپوگرافی زمین در شکل‌گیری این محورها و میداین است، که نیاز به پژوهشی دیگر در این زمینه دارد.

جدول شماره ۳: تقسیم‌بندی انواع میداین گرگان باتوجه به دیدگاه زوکر

انواع میداین (زوکر)	میداین گرگان	پلان میداین گرگان
میدان بسته	شازده قاسم	
	دوشنبه ای	
	نعلبندان	
میدان بی شکل	سبزه مشهد	
	میخچه گران	

۱۱. مهریار، محمد، شامیل فتح الله یف، فرهاد فخراری تهرانی (۱۳۷۸)، **اسناد تصویری شهرهای ایرانی دوره قاجار**، دانشگاه شهید بهشتی، سازمان میراث فرهنگی کشور.

۱۲. مهندسان مشاور طرح و معماری (۱۳۷۴) **طرح جامع شهر گرگان**، مرحله اول، جلد اول.

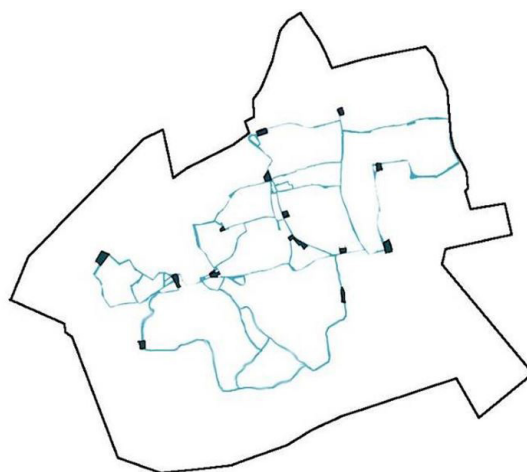
۱۳. میرکتولسی، جعفر و مداللو جویباری، مسعود (۱۳۹۱)، «تحلیل عوامل مؤثر بر تحول کالبدی مراکز تجاری شهرها، مطالعه موردی شهر گرگان»، **نشریه پژوهش و برنامه‌ریزی شهری**، شماره ۸.

14. Carmona, Matthew et al (2003), *Public Spaces, Urban Spaces*, Architectural Press, Oxford.

15. Larice, Michel and Elizabeth, Macdonald (2007), *The Urban Design Reader*, Routledge, New York.

16. Moudon, Anne Vernez (1994); "Getting to know the built landscape: Typomorphology" In "Ordering Space: Types in architecture and design", Karen A. Franck and Lynda H. Schneekloth(eds.) New York.

17. Moudon, Anne Vernez (1998); "The changing Morphology of suburban neighborhoods" In: Attilio Petruccioli (ed.) "Typological process and design theory", Agha Khan program for Islamic Architecture, Conference proceedings, Cambridge, Massachusetts.

تصویر شماره ۸: نقشه ارتباط معابر و میادین، مأخذ: نگارندگان

پی‌نوشت‌ها

- 1- Anne Vernez Modun
- 2- Saverio Muratori
- 3- Gianfranco Caniggia
- 4- Paul Zucker

فهرست منابع و مراجع

۱. پورمحمدی، محمدرضا؛ صدر موسوی، میرستار و جمالی، سیروس (۱۳۹۰) «واکاوی مکاتب مورفولوژی شهری»، **مطالعات جغرافیایی مناطق خشک**، سال دوم. شماره پنجم.
۲. تقوی، عابد (۱۳۸۹)، «بازتاب تحولات اجتماعی در ساختار فضایی شهر قدیم گرگان در دوران اسلامی»، **نشریه مطالعات اجتماعی ایران**، شماره ۱۱.
۳. توسلی، محمود (۱۳۶۷)، **اصول و روش‌های طراحی شهری و فضاهای مسکونی در ایران**، مرکز مطالعات شهرسازی و معماری ایران، تهران.
۴. خانلری، الهام و میرسعیدی، لیلا (۱۳۸۹)، «بررسی روند تحول مسکن گرگان در دوره پهلوی اول»، **همایش منطقه‌ای خانه ایرانی**، دانشگاه آزاد اسلامی گنبد کاووس.
۵. ذبیحی، مسیح (۱۳۴۸)، **استرآبادنامه**، با همکاری ایرج افشار و محمدتقی دانش‌پژوه، فرهنگ ایران زمین، تهران.
۶. رنجبر، احسان و دیگران (۱۳۹۰)، «خلافت طراحی شهری دوره اتابکان فارس در شکل‌گیری شبکه فضاهای عمومی شهری در شیراز»، **فصلنامه مطالعات شهر ایرانی-اسلامی**، شماره ۶.
۷. گروت، لیندا. وانگ، دیوید (۱۳۸۶)، **روش‌های تحقیق در معماری**، ترجمه علیرضا عینی‌فر، انتشارات دانشگاه تهران، چاپ دوم.
۸. محملی ابیانه، حمیدرضا (۱۳۹۰) «مقایسه تطبیقی مکاتب مطالعات مورفولوژی شهری به منظور تکمیل آن براساس دستگاه تحلیلی مکتب اقتصاد سیاسی فضا»، **نشریه آرمانشهر**، شماره ۷، ۱۷۱-۱۵۹.
۹. مدنی پور، علی (۱۳۸۷)، **طراحی فضای شهری نگرشی بر فرایند اجتماعی مکانی**، ترجمه فرهاد مرتضایی، سازمان فناوری اطلاعات و ارتباطات شهرداری تهران، تهران.
۱۰. معطوفی، اسدالله (۱۳۷۴)، **استرآباد و گرگان در بستر تاریخ**، نگاهی به ۵۰۰۰ سال تاریخ منطقه، انتشارات درخشش، مشهد.